

Niçin İbn Haldun?*

Muhammed Âbid el-CÂBİRÎ
çev. Harun YILMAZ

İbn Hal-
dun... Alı-
şıl gelmiş,
sıradan bir
konu!

İbn Haldun'un *Mukaddime*'si inceden inceye "tetkik" edilmıştır: Gerek Arap üniversitelerinde gerekse yabancı üniversitelerde bu konu hakkında pek çok tezler hazırlanmıştır. Okurlara İbn Haldun'un toplum ve tarih "felsefesi"ni anlatmak için bu konuya tahsis edilen ve edilmeyen dergilerde, gazete ve yıllıklarda karşımıza çıkan birçok makale ve araştırmanın yanı sıra pek çok kitap da yayınlanmıştır. Bu durum öyle bir noktaya gelmiştir ki, bugün bir araştırmacı, ne kadar sabırlı ve geniş bir bilgi birikimine sahip olsa da, bırakın bu konuda yeni bir şey söylemeyi, İbn Haldun hakkında yazılmış ve neşredilmiş olan her şeyi incelemeye bile imkan bulamaz.

Öyleyse niçin İbn Haldun? Beni, çok sayıda ve muhtelif nitelikteki "İbn Haldun çalışmaları"na bir şeyler eklemeye sevk eden şey nedir? Göstereceğim çaba daha önceden söylenmiş olan şeylerin sadece bir tekrarı ve en iyi ihtimalle de bu konuda söylenmiş olan pek çok şeyden yapılmış bir derleme faaliyeti olmayacak mıdır?

Bu çalışmayı yapmaya niyetlendiğimde beni alıkoyan fikirlerin özetinde işte budur. Ancak bu itirazlara ve konunun "sıradan ve çok işlenmiş" bir konu olduğuna inanmama rağmen, her ne kadar uzmanların dikkatini ve aydınların merakını harekete geçirmese de, ben, İbn Haldun'un *Mukaddime*'si ve onun hakkında yapılan çeşitli çalışmaları elimden geldiğince inceleyerek geçirdiğim onca seneden sonra ruhu-

* Muhammed Âbid el-Câbirî, "Mukaddime", *Fikru İbn Haldûn, el-asabiyye ve'd-devle: Me'âlimu nazariyyetin Haldûniyyetin fi't-târîhi'l-İslâmî*, 7. bsk., Beyrut 2001, s. 7-13.

** Yazar, "inceden inceye tetkik etmek" anlamındaki "*kad kutilet dersin ve babsen*" ibaresindeki, tek başına kullanıldığında "katledilmiş" manasına gelen "*kutilet*" kelimesini tırnak içine alarak bir yandan İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin pek çok araştırmaya konu olduğunu belirtirken, diğer yandan da bu araştırmaların *Mukaddime*'yi bir anlamda katlettiğini ima etmektedir. (çev.)

mun derinliklerinde hâlâ bu sahada araştırılacak bir alanın var olduğunu ve bizim hâlâ İbn Haldun ve *Mukaddime*'si hakkında “son söz”ü söylemekten uzak olduğumuzu hissediyordum. Açıklama ve yorumların çokluğu, aralarındaki ihtilaf ve çelişkiler bende, bugün İbn Haldun çalışmalarının, Haldunî düşüncüyü aslı çerçevesine yerleştirecek, bütünlüğünü ve hakikî hüviyetini koruyacak bir “tashih” ameliyesine ihtiyaç duyduğu şeklinde kuvvetli bir inanç doğurdu.

Bundan dolayı, arzulanan tashih ameliyesi katılımcı bir şekilde gerçekleştirildiği ve yorumda yapmacılığa, açıklamalarda saptırmalara ve çıkarımlarda aşırılığa kaçmadan İbn Haldun’un görüşleri anlaşılmasına çalışıldığı ve olduğu şekliyle ortaya konulduğu takdirde bu çalışmanın bir takım faydalarının olabileceğini düşünüyorum.

İbn Haldun’un görüşlerinin anlaşılmasında veya açıklanmasında ihtilaf edenlerin tamamı, kendi fikirlerinde bizzat *Mukaddime*'deki bölümlere, tek başına muhalifini ikna etmeye, ya da en azından onların görüşlerinde şüpheye düşmelerine yetecek bölümlere ve paragraflara dayanırken yukarıdaki amaca nasıl ulaşılabilir?

Maxim Rodinson, Karl Marks’ın mirası hakkında şöyle demiştir: “Marks birçok şey söylemiştir. Bunların içerisinde herhangi bir düşüncüyü desteklememizi sağlayacak bir dayanak bulabiliriz. Bu miras kutsal kitap gibidir. Öyle ki şeytan bile onun içerisinde kendi dalaletini destekleyecek şeyler bulabilir.”¹ Bu değerlendirme, Karl Marks’ın mirası hakkında olduğu kadar kanaatimce İbn Haldun’un *Mukaddime*'si için de geçerlidir. *Mukaddime*'de sadece şeytan değil, mümin, inkarcı, kahin, sihirbaz, filozof, tarihçi, iktisatçı, sosyolog, hatta Karl Marks’ın bizzat kendisi bile benimsediği ve reddettiği birtakım şeyler ve İbn Haldun’un fikirleri hakkında ortaya atılmış oldukları herhangi bir yorumu destekleyen bulgulara rastlayabilirler.

Peki, *Mukaddime*'de birçok anlamı içerisinde barındıran ifadeler, ibareler, aralarında görmezden gelinemeyecek “çelişki”ler veya daha doğrusu aralarında bir çelişki varmış gibi gözükken kısımlar olduğu, okuyanın her okuyuşunda farklı bir mana yüklediği ve daha önce ulaştığı anlamla çelişen ifadelerle karşı karşıya kaldığı ve gerçek mananın tam olarak ne olduğunu anlayamadığı bölümler bulunuyorken bu tashih ameliyesi nasıl gerçekleşecek? Ali el-Verdî bu durumu şu şekilde ifade eder: “İtiraf edeyim ki İbn Haldun’un kastettiği şeyleri ancak *Mukaddime*'yi dikkatli bir biçimde defalarca okuduktan sonra anlayabildim. *Mu-*

1 Maxim Rodinson, *el-İslâm ve'r-Re'sümâliyye*, çev. Nezhî el-Hakîm, Dâru't-talî'a, Beyrut 1968, s. 24.

kaddime'yi her okuyuşumda İbn Haldun'un fikirlerinin yeni bir yönünü keşfediyorum. Bazen birisi bana gösterinceye kadar İbn Haldun'un aslında ne anlatmak istediğini anlamaktan uzak da olabiliyorum.”²

Gerçek şu ki, İbn Haldun çalışmalarıyla ilgilenen araştırmacıların karşılaşmış oldukları problemlerin birçoğu doğrudan İbn Haldun'un *Mukaddimesi*'nden kaynaklanmaktadır. *Mukaddime*'de yer alan anlaşılması zor ibareler, kapalı kelimeler ve karmaşık terkipler araştırmacıların kafasını karıştırmaktadır. Yine modern dönemdeki büyük düşünürlerden birine ait olduğunu zannettiğimiz birçok cümle ve ifadeyi *Mukaddime*'nin sayfalarında okumaktayız. Fakat bununla beraber bu açıklama ve çelişkili yorumlar hakkındaki mesuliyetin büyük kısmı araştırmacının ya bizzat kendisine yahut Haldunî düşünceyi ele alış tarzına aittir.

İbn Haldun çalışmaları genellikle onun fikirlerinin sağlamlığının ve nazariyelerinin orijinalliğinin açıklanması, Müslüman ve Yunanlı düşünürler arasında daha önce kendisi gibi biri gelmemiş olan eşsiz bir kişilik olarak övülmesi ve iktisat, sosyoloji ve siyaset alanında ileri sürmüş olduğu görüşlerin serdedilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yöneline sahip olanların çoğu, beşerî düşüncenin, İbn Haldun'un ortaya koyduğu sosyal ve siyasî gerçeklere ancak *Mukaddime*'nin yazılışından beş asır sonra ulaşabildiğini, doğruluğu kabul edilmiş bir yargı olarak görmekte-dirler. Böylece İbn Haldun'un fikirlerini zikrettikten sonra zihinlerini Montesque, Vico, Durkheim ve Tarde benzeri, modern sosyoloji çalışmalarının önderi ve günümüzde sosyoloji ve iktisat ekollerinin lideri konumundaki şahısların görüşlerine yönlendirmektedirler.

İbn Haldun taraftarlarının pek çoğunun bütün uyarılara rağmen içine düştükleri yöntem hatası işte bundan kaynaklanmaktadır. Biz söz konusu hatayla, *Mukaddime*'de sosyal, siyasî ve iktisadî meseleler hakkında yer alan fikirler ve teorileri, günümüz dünyasından ve çağdaş düşünceden hareketle incelemeyi kastetmekteyiz. Zira sosyolojik düşünce, içerisinde ortaya çıkmış olduğu dönemle doğrudan irtibatlı ve o dönem insanların uğraşlarıyla da yakından ilgilidir. Şayet onu incelediğimiz dönemden tamamen farklı, başka asırların verileri ışığında anlamaya çalışırsak (modern dönem ile ortaçağ arasındaki alanların tamamında vuku bulan şiddetli farklılık gibi) bu fikir gerçek kimliğini ve

² Ali el-Verdî, *Mantuku İbn Haldun fî dav'i hadâratihî ve şahsiyyetihî*, Ma'he-dü'd-dirâsâti'l-Arabîyyeti'l-âliye; Matbaatü'l-ecneti't-te'lîf ve'n-neşr, Kahire 1962, s. 61.

anlamını kaybeder. İşte bu da İbn Haldun'un bizi kendisi hakkında uyardığı şeyin ta kendisidir: "Tarih konusunda yapılan gizli hatalardan birisi de günlerin geçmesi ve asırların değişmesiyle nesiller ve milletler arasında meydana gelen değişimi gözden kaçırmaktır."³

Aynı şekilde bazı İbn Haldun çalışmalarının onun fikirlerini modern dönem fikriyatı ışığında anlamaya çalışmak suretiyle yaptıkları hataların bir benzeri de İbn Haldun'un kullandığı terimleri ve tabirleri amacından uzak ve onun sahip olduğu fikrî kalıplar ve önem verdiği alanlardan mesafeli bir tarzda anlamaktan kaynaklanan bir hatadır. Gerçekten de İbn Haldun hangi anlamlara geldiğini açıklamaksızın birçok kelime ve kavram kullanmıştır. Bu ıstılahlar ve kelimeler çağdaş araştırmacılar tarafından çeşitli açıklama ve yorumlara konu olmuşlardır. Fakat bu yorum ve açıklamalar çoğu zaman bu kavramlara İbn Haldun'un yaşadığı dönemde sahip oldukları tarif ve anlamların dışında yeni anlamlar yükleme eğilimindedir. Bununla beraber her halükarda bu ıstılahlar ortaya çıkmış oldukları asrın ürünleridir. Bu kelimelerin anlamlarının o dönemde yaşayanların anladıkları şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Bizzat İbn Haldun'un dediği gibi: "İstılahlar ancak ortaya çıkmış oldukları asırdaki manalarını taşımalıdır. Zira bu, insanların o kavramlarla kastettikleri şeyler açısından en uygun olanıdır."⁴

Bütün bunlara ilaveten İbn Haldun çalışmalarının büyük bir kısmı nadiren Haldunî düşüncüyü bir bütün olarak incelemektedir. Çünkü bu çalışmalar çoğunlukla onun diğer alanlardaki görüşlerinden bağımsız bir şekilde belirli bir alandaki görüşlerini dikkate almaktadır. Birtakım yazarların *Mukaddime*'nin bazı bölümlerindeki herhangi bir ibareye dayanarak yaptıkları yorumlar bundan daha tehlikeli bir durum oluşturmaktadır. Onlar *Mukaddime*'den bir ibareyi çekip almakta ve bunu, Haldunî düşüncüyü kendi döneminin ruhundan ve özel çerçevesinden uzaklaştıran yorum ve açıklamalara dayanarak gerçekleştirmektedirler. *Mukaddime*'de geçen bir ibare veya paragrafa dayanarak Haldunî düşüncenin bu şekilde parçalanması, uzak çıkarımlara ulaşılması bazen aşırıya kaçmaktadır. Bu durum aynı zamanda İbn Haldun'un görüşlerini tam anlamıyla bir bütünlük içerisinde ve reto-

3 Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, *el-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-arab ve'l-acem ve'l-berber ve men âsarahüm min zevi's-sultâni'l-ekber: Mukaddimetü İbn Haldun*, thk. Ali Abdülvâhid Vâfi, IV c., 2. bsk., Lecnetü'l-beyâni'l-Arabî, Kahire 1965, c. I, s. 399. Bu baskıyı, günümüzdeki en yeni ve en iyi baskı olduğu için bu çalışmada esas aldık.

4 *el-Mukaddime*, c. III, s. 1027.

rik ahengi bağlamında anlamamıza yardımcı olmayan bir araştırma usulüdür.

Bu mülâhazaların ışığında çalışmamızla ulaşmak istediğimiz hedefin çerçevesini artık çizebiliriz: Her şeyden önce biz, parçaların bütün içerisindeki yerlerini bulmaya çabalayan bütüncül bir bakış açısıyla İbn Haldun'un görüşlerini olduğu gibi ve onun düşündüğü şekilde sunmak istiyoruz. Bunu yaparken İbn Haldun'un şahsî uğraşları ve sosyal tecrübelerini de hesaba katmayı planlıyor ve bu görüşlerin özel olarak Arap siyasi ve sosyal düşüncesinin hedeflerinin ortaya çıkışına ve gelişmesine kaynak teşkil ettiğini varsayıyoruz.

Biz Haldunî düşünceyi İbn Haldun'u gerçek tecrübeleri çerçevesinde, döneminin şartları ve kendisinden beslendiği kültürün ışığı altında ele almak istediğimizde bu, bizim sözkonusu meseleyi kendi meselelerimizden kopuk ölü bir konu olarak incelemeyi tasarladığımız anlamına gelmez. Haldunî düşünce felsefi bir düşüncedir ve gerçek felsefi düşünce de kendi döneminin bir ürünü olması ölçüsünde kendi dönemini de aşan bir düşüncedir. İbn Haldun'un *Mukaddime*'si - bütün araştırmacılara göre- kıymetli bir beşerî mirastır. *Mukaddime* hakkında yazılmış olan birçok şeye rağmen hâlâ onun hakkında çok sayıda araştırma ve incelemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü bu kıymetli miras sadece Arap-İslam tarihinin en ciddi ve en önemli dönemlerinin ayrıntılarını ve sırlarını derinlemesine ve kuvvetle yansıtıyor değildir. *Mukaddime* aynı zamanda Arap âleminin bugünkü durumunu da aynı derinlik ve kuvvetle gözler önüne sermektedir. Bu, içerisinde ortaçağ yapılarıyla ve modern dünyanın yarattığı yeni yapıların yan yana bulunduğu bir durumdur.

İbn Haldun, içerisinde yaşadığı dönemin gerçeklerinin ve o dönemde Arap dünyasının içinde bulunduğu olayların bilincindeydi. Yaşamı mukadder olan ve bütün işaretleri, Arap-İslam medeniyeti güneşinin batmak üzere olduğunu gösteren bu önemli tarihî dönemece tam bir duyarlılıkla eğildi: "Kâinâtın dili âlemin sanki zayıflama ve gerileme içerisinde olduğunu söylüyor; öyleyse ona hemen cevap ver"⁵

Gerçek şu ki, İbn Haldun'dan sonra Arap dünyası karanlık bir labirentin içerisine girdi. Yenilikçi ve yaratıcı kuvvetler zincire vuruldu. İslam dünyası, İbn Haldun'un bizzat "yeni bir yaratılış, yeni bir başlangıç, yeni oluşum" olarak nitelediği kalkınma, aydınlanma, ilim ve sa-

5 *Mukaddime*, c. I, s. 406.

nayi çağından uzak kalmasına sebep olan bir içine kapanma ve gerileme dönemine girdi.

Altı yüzyıl kadar bizi İbn Haldun'dan ayıran uzun uykumuzdan, daha doğrusu gafletimizden uyanışımızın ardından şu soruları artık sorabiliriz: Sözkonusu kalkınma dönemine niçin giremedik? Medeniyetimizin parlak dönemleri olan ortaçağ boyunca Arap dünyasının sahip olduğu sosyal ve iktisadî koşullar Avrupa'da olduğu gibi neden gelişmedi? Aslında biz, başlangıcı, İbn Haldun'un, medeniyet ve "umran"ın gerilediğini, ülkelerin, ticarethanelerin, yolların, meskenlerin, şehirlerin, devletlerin ve kabilelerin harap olduğunu, nesillerin durumunun tamamen değiştiğini mülâhaza ettiği anda ortaya konulmuş bir problemi tekrar gündeme getirmekteyiz.⁶

Arap-İslam medeniyeti böyle büyük bir seviyeye ve şerefe ulaştıktan sonra niçin yıkıldı? İşte bu soru, İbn Haldun'un düşüncesinin ve onun araştırmalarının genel çerçevesini oluşturmaktadır. Aynı şekilde bu soru, modern felsefi ve tarihî düşüncemizin önemli bir yanını da teşkil etmektedir. İşte bu, *Mukaddime* sahibinin görüşlerinin en önemli yanındır. Öyle ki bu yaklaşım, Arap-İslam medeniyetini meydana getiren etkenleri açıklamak isteyen kimsenin müstağni kalamayacağı, gerçekten son derece önemli bir yaklaşımdır. Arap nesilleri de ilgilerini kendi tarih ve medeniyetine yönelttiklerinde, hatta geçmişin bugün üzerindeki tesirlerini açıklama arzusunda olduklarında sorgulayacakları bir yaklaşımdır bu.

İbn Haldun kendi dönemine kadarki İslam tarihinin felsefesini yapmaya çalışmıştır. Bu, gerçekten eşsiz bir çabadır. Zira Arap düşünce tarihinde bunun gibi büyük, çeşitli hedeflere sahip ve kaynakları çok olan bir başka örnek bulamamaktayız. İbn Haldun, İslam tarihi ve onun seyri hakkında kendisine has, tecrübelerine, döneminin olaylarına ve kendi döneminde yaşayan toplumların sosyal ve tarihî verilerine dayanan bir tasavvur oluşturmuştur. Bu nedenle İbn Haldun'un teorilerini tam anlamıyla kavramak ve Haldunî olguyu bütün boyutlarıyla açıklayabilmek gereklidir. İbn Haldun'un siyasî, sosyal, ilmî tecrübeleri ve bu alanlardaki teorileri biri diğerini açıklayan ve tamamlayan iki yönlü bir yapıya sahiptir: Haldunî olgu sosyal bir pratik ve ruhî bir çabadır. Haldunî teoriler, bu pratiğin ve bu çabaları doğuran kuvvetlerin dile getirilmesidir. Olgu teorinin yollarını ortaya çıkarır, teori ise olgunun bütün boyutlarını açıklar. Bu iki faktör birlikte tek bir hakikati or-

⁶ *Mukaddime*, c. I, s. 405-406

taya çıkarırlar. Haldunî tecrübenin özü, düşünce ile pratiğin kuvvetli bir biçimde karışımından kaynaklanmaktadır. İbn Haldun'un dehasının, onun ilhamının ve sağlamlığının sırrı işte budur.

İbn Haldun bir anda niçin tarihe yöneldi? Bu yolda ilerleyip “umran ilmi” adını verdiği tarih felsefesine nasıl ulaştı? Sonra da bu ilmi bir konu, yöntem, yapı, terkip ve bir sonuç olarak nasıl şekillendirdi?

Haldunî olgunun özünü oluşturan bu mühim meseleleri ele almaya başlamak suretiyle şüphesiz ilk olarak, onun düşüncelerinin derinliklerine ulaşabilir, sonra da kendisinin girmiş olduğu kapıdan geçerek onun tarih felsefesini açıklayabiliriz. Zira böyle bir metot, Haldunî düşüncenin ruhuna sadık kalma, gerçek mecrası ve aslı çerçevesindeki dalgalanmaları izleyebilme açısından bize bir garanti sunmaktadır.

Haldunî olgunun araştırmaya nispetle kıymeti, haricî vakıaları tetkikte değil, simgelerini çözme ve kapalı yönlerini açığa çıkarma çabasında yatmaktadır. Haldunî teorinin mevcut fikrî uğraşlarımız ve önceliklerimiz açısından değeri, onun ortaya koyduğu sonuçlar ve sunduğu hükümlerden tamamen ayrı bir şey değildir. Bilakis bu kıymet, öne sürdüğü pek çok problematiğin ve zor meselenin çözümünde gizlidir.

Bilindiği gibi İbn Haldun “asabiyye”yi kendi dönemine kadar gelen İslam tarihi boyunca ortaya atılmış olan bütün problemleri halledebilecek yegâne anahtar kabul etmiştir. Şayet bütün kapıları açabilen bu anahtar, iddia edildiği gibi sahte ise İbn Haldun'un asabiyye ve onun işleyişi hakkındaki görüşleri sadece belirli bir dönem (veya dönemler) için kıymetli olmayıp, bilakis onun kıymetli asabiyye, devlet ve bu ikisi arasında mevcut olan ilişki konusundaki teorilerinin ortaya koyduğu sayısız problem içinde gizlidir ve bu ilişki ona göre umranın şeklini ve tarihin hareketini doğrudan belirleyen unsurlardır.

Sosyo-psikolojik bir bağdan ibaret olan asabiyye, bir anda “yüzleşme-hesaplaşma” kuvvetine, oradan da devlet ve hükümlerlik tesis edebilen bir güce niçin dönüşür? Öyleyse asabiyye krallığı elde etme hedefine ulaşip meyvelerini toplamaya başlayınca niçin zayıflıyor ve gücü kırılıyor? Esas itibarıyla neseb veya o anlamda bir şey üzerine kurulu olan asabiyye niçin refah ve bolluk durumunda bozulmaktadır? Asabiyyenin bozulmasıyla devlet niçin yıkılmakta ve yeni bir devletin kurulması niçin ancak yeni bir asabiyyenin ortaya çıkmasıyla mümkün olmaktadır? Sonra medeniyet -İbn Haldun'un deyişiyle- niçin hem umranın ulaşmak istediği hedef, hem de onun sonunun ve bozulmasının belirtisidir? Son olarak İbn Haldun'un tasavvur ettiği şekilde İ-

lam tarihi neden, dairevî değil de, bedevilikten medenî yaşama doğru yol alan çizgisel bir rota takip etmektedir?

Bunlar, İbn Haldun'un tarih felsefesinin öne sürdüğü temel problemlerdir. Haldunî olguda bu felsefi anlayışı haklı çıkaran birtakım unsurlar bulunması mümkün gözükmemektedir. Ayrıca bize bu felsefenin kapalılıklarını açığa çıkarma ve boyutlarının derinliğini ortaya koyma konusunda yardımcı olmak üzere, hem geçmişimizden hem de günümüzden bazı olaylar bulabiliriz. Bu sayede mevcut önceliklerimizden hareket etmek suretiyle, İbn Haldun'un bizzat kendisinin tanıklığına dayanmak şartıyla, İslam tarihi alanındaki Haldunî teorinin temel esaslarını tasvir etmemizi sağlayacak önemli unsurları elde etmemiz mümkün olacaktır. Tek başına bu tanıklığın yetmeyeceğinden emin olsak da buna ihtiyaç duyduğumuz kanaatindeyiz. Ayrıca şuna da kesin olarak inanıyoruz ki bu düşünceyi en doğru şekilde dile getirmek de bu araştırmada kullanılacak doğru yöntemin başlangıç noktasıdır.

Genel olarak bunlar, elinizdeki çalışmada takip ettiğimiz temel adımlardır. Bu adımlarla İbn Haldun'un fikirlerini birliği, ahengi, bütün yönlerinin gelişimi içerisinde sunmayı, sosyal ve tarihî düşüncenin ele aldığı bazı problemlere, özellikle de İslam tarihi ve medeniyeti konusundaki meselelere ışık tutma hususunda bize herhangi bir şekilde katkıda bulunabilecek çıkarımlarda bulunmayı umuyoruz.

İşte bu şekilde kendimiz için belirlediğimiz hedefe ulaşmış olmaktadır. Bu da bizim istediğimiz ve arzuladığımız durumun ta kendisidir. Bir meseleyi incelerken doğru yoldan uzaklaşırsak, öncekilerin hatalarının bizi yönlendirmesi gibi, bizim içine düştüğümüz hatalar da bizden sonrakileri yönlendirebilir. Herkese başarı ihsan eden Allah'tır.